
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Ὁ μῦθος ἀρχίζει μέ δύο ἑλληνόπουλα, πού σέ δύσκολους καιρούς πῆγαν νά μάθουν γράμματα. Τό ἕνα ἦταν γυιός νησιώτη ἐμπόρου πού ζοῦσε στό μεγάλο κοσμοπολίτικο κέντρο τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς. Ὁ νέος, πού διδάχτηκε ἐκεῖ τά ἐγκύκλια γράμματα, ἔπιασε φιλία μ' ἕναν ξένο ἱερωμένο εὐρωπαϊκοῦ προξενείου καί σέ λίγο βρέθηκε στή Δύση γιά ἐμπόριο, ἀλλά... προτίμησε τίς σπουδές.

Ἐγκαιρα κατάλαβε τί ζητοῦσε ἀπ' αὐτόν ἡ εὐρωπαϊκή πνευματική ἀγορά (καί μάλιστα σέ παλιές ἑλληνικές ἀξίες) καί ἔγινε διάσημος.

Ὁ ἄλλος ἦταν στεριανός, φτωχό χωριατόπουλο, ὅμως διψοῦσε γιά μάθηση. Μπόρεσε καί σπούδασε σέ μιά γνωστή, ὅσο καί περίεργη Ἀκαδημία, τριγυρισμένη ἀπό μοναστήρια. Κάποια στιγμή ξεκίνησε νά ὀργώσει τήν ἑλληνική γῆ, καί πιά πολύ τήν ἑλληνική συνείδηση μέ τό παράδοξο ἀλέτρι του...

Ἀνάμεσα στόν Κοραῆ καί στόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό ἀπλώνεται τό φάσμα ὄλων ἐκείνων τῶν ἀποχρώσεων πού ἀπαρτίζουν τήν παιδεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἄν δώσουμε στήν παιδεία τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς πνευματικῆς ζωῆς, πού περιλαμβάνει τά Γράμματα, τίς Τέχνες, τήν Ἐκπαίδευση, τήν καλλιέργεια κ.τ.τ.

Θά μπορούσε πράγματι κανεῖς νά μιλήσει γιά δύο κυρίως τάσεις ἢ πρότυπα, πού ἀκολούθησε ἡ παιδεία μας στά νεώτερα χρόνια.

Ποιό ἦταν τό παιδευτικό πρότυπο τοῦ Κοραῆ;

Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη· καθώς αὐτή περιέκλειε καί ὅ,τι θεωροῦσε πολυτιμότερο ἢ ἑλληνική του συνείδηση. Κύριος λοιπόν στόχος του ἡ «μετακένωση» τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας στίς νεοελληνικές στέρνες, πού ἔμεναν σχεδόν ἄδειες γιά μερικούς αἰῶνες ἀπό σχολικές μαθήσεις.

Τό εὐρωπαϊκό πρότυπο διέθετε τή δύναμη τῆς γνώσης, πράγμα πού φανερωνόταν τόσο στήν ἀνάπτυξη τῶν δυτικῶν κρατῶν, ὅσο καί στήν ἐπιρροή τους σέ ἄλλες μή ἀνεπτυγμένες κοινωνίες.

Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ἅγιος πλέον τῆς Ἐκκλησίας μας, πού μαθήτευσε, ὅπως εἶναι γνωστό, κοντά στόν Εὐγένιο Βούλγαρη, στήν Ἀθωνιάδα, εἶχε ἀδελφός

διδάσκαλο τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐκάρη μοναχός στή Μονή Φιλοθέου, καί ξεκίνησε γιά τίς ἱεραποστολικές του περιοδίες μέ κύριο στόχο τήν ἀνάσχεση τοῦ ἐξισλαμισμού. Στά μέρη διελεύσεώς του ἴδρυσε πάνω ἀπό 200 σχολεῖα, γεγονός πού τόν καταξίωσε στήν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Παιδείας.

Ποιό ἦταν τό παιδευτικό πρότυπο τοῦ Κοσμᾶ;

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Κοσμᾶ δέν ἦταν κυρίως ἡ παιδεία - ἐκπαίδευση, ὅπως θά μπορούσαμε νά ποῦμε γιά τόν λόγιο, τόν «σοφό» Κοραῆ. Ὁ Κοσμᾶς δέν ἦταν λόγιος. Ὁ δρόμος του, τό ἔργο του ἦταν πολύ διαφορετικά ἀπό τοῦ Κοραῆ. Ἀλλά μέσα στή δική του ἀποστολή εἶδε ὁ Κοσμᾶς ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή ὁ λαός, πού ὑπηρετοῦσε, εἶχε ἀνάγκη μεταξύ ἄλλων καί ἀπό ἐκπαιδευτικό προσανατολισμό, ἀπό σχολεῖα ὅπου νά μαθαίνουν τά παιδιά γράμματα, «ἐξόχως τά ἑλληνικά, διότι ἡ Ἐκκλησία μας... εἶναι εἰς τήν ἑλληνικήν γλῶσσαν».

Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ἀπό τούς λαμπρούς διδασκάλους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, σέ ὁμιλία του (τό 1817) πρὸς τούς προσκεκλημένους νά παρακολουθήσουν τίς δημόσιες ἐξετάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Τεργέστης (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1817, 347 κ.έ.) ἐπισημαίνει τέσσερα «δραστικά» μέσα γιά τήν ἐκπαίδευση καί τήν ἠθική βελτίωση τοῦ λαοῦ: τά σχολεῖα, τό κήρυγμα, τό θέατρο καί τά δικαστήρια, κρίνοντας ὅτι πρὸς τό παρόν μόνον σχολεῖα καί κήρυγμα μποροῦν νά λειτουργήσουν στόν ἑλλαδικό χῶρο.

Λίγες ἰοετίες πρὶν ὁ Κοσμᾶς ἐφρόντιζε μέ ζῆλο καί γιά τά δύο αὐτά «δραστικά μέσα». Ἀξιοπαρατήρητο ἐπίσης εἶναι ὅτι καί ὁ Ἀσώπιος μέ τήν εὐρύτητα τῆς ὀπτικῆς του βλέπει τά σχολεῖα ὡς «νοσοκομεῖα τῶν νόων»· «δι' αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος», «διά τῶν σχολείων γίνονται ἅπαντες ὅμοιοι,... στηρίγματα καί στύλοι ἀκράδαντοι τῆς εὐσαβείας καί ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως».

Πρωτοπόροι τῆς Νεοελληνικῆς Παιδείας κατά τήν προεπαναστατική περίοδο, ὅπως ὁ Κ. Ἀσώπιος ἢ ὁ Κ. Κούμας, ἀναγνωρισμένοι ἐκπρόσωποι τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, φίλοι τοῦ Κοραῆ, δείχνουν νά αἰσθάνονται ἄνετα μέ τό παιδευτικό ἰδανικό τοῦ Κοσμᾶ, ὅσο κι ἂν εἶναι προσανατολισμένοι κυρίως στό εὐρωπαϊκό πρότυπο. Ἀντιθέσεις βεβαίως θά ὑπάρξουν, ἀκόμη καί συγκρούσεις ἀνάμεσα στά δύο πρότυπα, κυρίως ὅμως σέ ἄλλες, ὅπως θά δοῦμε, περιπτώσεις.

Ἐνας νεώτερος ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων μας τῆς γενιᾶς τοῦ '30, ὁ Γ. Θεοτοκάς, ὅταν ρωτήθηκε ἀπό ξένους, ποιοί παράγοντες διαμόρφωσαν τόν χαρακτήρα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, κατέγραψε ἀρκετούς, πού ἔβρισκε ὅτι συνθέτουν τήν ἐθνική μας ἰδιοτυπία: γεωγραφικούς, οἰκονομικούς, πνευματικούς. Στούς τελευταίους προσγράφονται ἡ μνήμη τῆς Ἀρχαιότητος, ἡ Ὀρθοδοξία, ἡ ἀνάμνηση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας - ἀλλά καί ἡ Τουρκοκρατία καί (ἀπό τήν ἄλλη μεριά) ἡ Εὐρώπη (πού μᾶς ἔδωσε τούς σύγχρονους πολιτικούς, διοικητικούς καί ἐπιστημονικούς θεσμούς).

Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς παράγοντες πού σημειώνει ὁ Θεοτοκάς, μπορούμε νά διακρίνουμε πολλά στοιχεῖα ἀπό τά δύο πρότυπα, μέ τά ὅποια ξεκινήσαμε.

Βέβαια, οἱ παραπάνω παράγοντες οὔτε δροῦν μεμονωμένα, οὔτε μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἰσοδύναμοι. Ὅσοι ἀπό αὐτούς χαρακτηρίζουν ἰδιαίτερα τό πρότυπο

του Κοραή, διαφέρουν κάποτε ριζικά από εκείνους, που προσδιορίζουν τό πρότυπο του Κοσμά. *Είναι άλλου γένους*. Αυτό ήταν σαφές τουλάχιστον στην παράδοση που εκπροσωπούσε ο Κοσμάς: ήταν γνωστή ή εκκλησιαστική διάκριση σέ *θύραθεν* και *καθ' ημάς* παιδεία / σοφία. Ωστόσο ή διαφορά τῶν δύο προτύπων τά ὀρίζει ἀκριβῶς ὡς πόλους του κεντρικοῦ ἄξονα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς και τῆς παιδείας, που θά μπορούσαμε νά τόν φαντασθοῦμε κατακόρυφο: Ὁ κάτω πόλος του, ἐγκόσμιος, ἀνθρωποκεντρικός (ἢ γεωκεντρικός, ἄν θέλετε), ν' ἀποτελῆ τό πρότυπο του Κοραή. Ὁ πάνω πόλος, τό *θεανθρώπινο* πρότυπο του Κοσμά. (Μερικοί ἴσως σπεύσουν νά διορθώσουν: «θεοκρατικό». Ὁμως ὄχι! Ὁ ὄρος «θεανθρώπινο» νομίζω ὅτι ἀποδίδει ἀκριβῶς τόν χαρακτήρα του προτύπου του Κοσμά).

Ἐπεκτείνοντας τήν εἰκόνα που μάς δίνει ὁ ἄξονας, γιά τόν ὁποῖο μόλις μιλήσαμε, θά μπορούσαμε νά δοῦμε στήν ἐξέλιξη τῆς Νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς και παιδείας δύο κύριες τάσεις: μία φυγόκεντρο και μία κεντρομόλο. Μερικοί ἀπό τούς σύγχρονους συγγραφείς μας (και μάλιστα τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους, ὅσο ὁ Ἐλύτης και ὁ Δ. Χατζῆς) ἐπισημαίνουν ὅτι ξεφύγαμε ἀπό τήν παλιά συνεκτική ὄλη τῆς Παράδοσης, που μέχρι λίγο πρίν μάς κρατοῦσε ἐνωμένους. Φαίνεται ὅτι λειτουργοῦν ἀλλοτριωτικοί μηχανισμοί και διχασμοί, που διαλύουν τήν παλαιά συνοχή. Μερικοί πετυχαίνουν νά τούς ἀναγνωρίσουν και νά ξεφύγουν ἐπιστρέφοντας στήν ἀφετηρία, προικισμένοι μέ δοκιμασία και πείρα, συχνά ἀκριβοπληρωμένες. Πολλοί, ἀντίθετα, φαίνεται νά μπαίνουν σέ μία δίνη ταλαιπωρίας, ἀπ' τήν ὁποία εἶναι ἄδηλο ἄν θά γλιτώσουν. Διαφορετικές ἀντιδράσεις στόν τοκετό τῆς νεοελληνικῆς συνείδησης μέσα μας: οἱ πλεῖστοι καταλήγουν ἴσως σ' ἓνα συνδυασμό «εὐρωπαϊκῶν» και «ἐθνικῶν» χαρακτηριστικῶν μᾶλλον τυχαῖο, ὅπου ὑπερτεροῦν συνήθως τά δεύτερα, χωρίς ἐντάσεις. Ὅρισμένους φαίνεται νά τούς ἀπορροφᾷ ἡ Δύση σέ βαθμό που ἀδιαφοροῦν ἢ βίαια κάποτε ἀπορρίπτουν τήν Παράδοση. Ἐχει ὡστόσο κι αὐτή τούς ὀπαδούς της, ἄλλοι ἀπό τούς ὀποίους θά χρειαζόταν ν' ἀποδείξουν ὅτι δέν εἶναι φανατικοί «ξενόφοβοι», και ἄλλοι, που ἔχοντας προχωρήσει σέ διακριτική ἀφομοίωση τῆς Παράδοσης, ζώντας μέ τήν Παράδοση, ἀποτελοῦν κατά κάποιο τρόπο τό ἀλάτι τῆς σύγχρονης ζωῆς, ἐξάγοντας «ἐκ του θησαυροῦ αὐτῶν καινά και παλαιά».

Ἄς δοκιμάσουμε τίς μέχρι τώρα διατυπώσεις μας σ' ἓνα σύγχρονο παράδειγμα: τήν πρόκληση τῆς Τεχνολογίας. Φαίνεται πράγματι ὅτι ἡ σύγχρονη τεχνολογική ἐπανάσταση μέ τούς ἐπιταχυνόμενους ρυθμούς της πάει ν' ἀλλάξει βαθιά τή φυσιογνωμία τῆς ἐκπαίδευσης μαζί μέ τόν τρόπο ζωῆς τῆς ὄλης κοινωνίας.

Μποροῦμε, ἄραγε στηριγμένοι στούς ἄξονες και στά πρότυπά μας ν' ἀντιμετωπίσουμε τήν πρόκληση;

Ἄν ὄχι, ποιό ἀπό τά δύο πρότυπα εἶναι τό καταλληλότερο, ὅστε νά χουμε ἀπό κάπου νά ξεκινήσουμε;

Στό ἐρώτημα αὐτό, ἴσως μερικοί μάς ἀπαντήσουν: «κανένα! Χρειαζονται νέα πρότυπα. Τά παλαιά δέν ἀντέχουν νά κρατήσουν τό βάρος τῶν ἀναμενόμενων ἀλλαγῶν».

Κι ἄν ἀκόμα ἰσχύη αὐτός ὁ λόγος, μποροῦμε ἴσως νά διερωτηθοῦμε, πῶς θά διοχετευθῆ τό παλιό μέσα στά νέα σχήματα... Γνώμη μου πάντως εἶναι ὅτι τό εὐρωπαϊκό πρότυπο θά ὑποστῆ τίς μεγαλύτερες ἀναπροσαρμογές. Τό ἄλλο, που

έπεδίωκε έξ αρχῆς νά μᾶς ύψώση από τόν ένδοκοσμικό έγκλωβισμό μας, ἢ θά ἀπεμποληθῆ καί θά έξουδενωθῆ ώς έξωπραγματικό ἢ θά βαθύνη ώς «μνήμη τοῦ λαοῦ μου», πού τή λένε «Πίνδο καί τή λένε Ἔθω» κ.ἄ.π. καί θά δώση πνοή ζωῆς στήν ἄλλως ἄψυχη τεχνολογία. (Εἶναι γνωστό πώς μέσα από τόν κόσμο τῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασης ἀκούγονται κάποτε κραυγές πρὸς τοὺς ἄλλους, πού μένουν ἀπ' έξω ἔχοντας μιά ὑπεύθυνη θέση γιά τήν πνευματική πορεία τοῦ κόσμου: «ἔμεῖς προχωροῦμε μέ ἐκπληκτικές ταχύτητες σέ νέες ἀνακαλύψεις. Ἔσεῖς τί κάνετε;»)

Ἔμεῖς τί κάνουμε; Νά μπορούσαμε τουλάχιστον σάν πνευματικοί - ἄνθρωποι ν' ἀγρυπνοῦμε, ὄχι γιά νά περισώσουμε κάποια πρότυπα ἀπό τίς κοσμογονικές ἀνακατατάξεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλά γιά νά ἀνταποκριθοῦμε ὅσο γίνεται καλύτερα στίς πολλαπλές ἀνάγκες τῶν συνανθρώπων μας...

Ὡς πρὸς αὐτό τουλάχιστον οἱ δρόμοι τοῦ Κοραῆ καί τοῦ Πατροκοσμᾶ συναντῶνται, ἀφοῦ καί οἱ δύο μόχθησαν καί ἀγρύπνησαν πολύ ὑπέρ τοῦ λαοῦ τους - καθένας μέ τόν δικό του τρόπο.

Πολλά ἀκόμη θά μπορούσαμε νά πούμε γιά τή διάρκεια τῶν προτύπων καί τίς μεταξύ τους σχέσεις.

Ὅπως θέσαμε τό ζήτημα στήν ἀρχή, τά δύο πρότυπα χρονολογοῦνται κυρίως ἀπό τήν ὕστερη Τουρκοκρατία. Ἄλλ' ἂν τό πρότυπο τοῦ Κοραῆ ἀνήκει στό Διαφωτισμό, ἐκεῖνο τοῦ Κοσμᾶ βγαίνει κατευθεῖαν ἀπό τή μεγάλη πνευματική Παράδοση τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς». Ἔτσι θά ἦταν ἀναγκαῖα ἡ ἀναδρομή μας τουλάχιστον ὡς τίς «τελευταῖες ἰλαρές ἀναλαμπές τοῦ φθίνοντος Μέσου Ἑλληνισμοῦ καί εἰδικώτερα ὡς τή γιγαντομαχία περί τοῦ φωτός μεταξύ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ. Τότε, στήν αὐγή τῶν Νέων Χρόνων προσδιορίστηκαν κάποια ὄρια «διά πάντα μέλλοντα Διαφωτισμόν» (ἄλλο τό φῶς τῆς θείας καί ἄλλο τῆς ἀνθρώπινης σοφίας).

Ἡ «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή» γρήγορα τυλίχτηκε στό σκοτάδι τῆς πικρῆς δουλείας, ἀλλά εἶχε τή συνείδηση ὅτι κράτησε μυστικά στό λυχνάρι της τό καθαρό πνευματικό φῶς. Ἡ Δύση ἀντίθετα ξανοίχτηκε στό θάμπος τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς Τεχνικῆς, παντοδύναμη καί αὐτάρκης, ἔτοιμη γιά τήν κατάκτηση τοῦ κόσμου, ἀλλά καί τήν ἀποικιοκρατία καί τή βία τῶν παγκοσμίων πολέμων καί τῶν ἐπαναστάσεων.

Αὐτά δέν σημαίνουν μέ κανένα τρόπο ὅτι ἔφταιξε ἡ τεχνολογία καί οἱ ἐπιστῆμες - πράγματα σάν τόν πλοῦτο, ἠθικῶς οὐδέτερα, ἐξαρτώμενα ἀπό τό ἦθος τοῦ χρήστη.

Θά μπορούσε μάλιστα νά φανταστῆ κανεῖς τή Δύση νά ἔχη μπῆ πολύ νωρίτερα ἀκολουθώντας τό ἦθος καί τήν ἐπιστήμη τοῦ Pascal στήν Τεχνολογική ἐπανάσταση. (Ἄλλ' ἄς μή παροργίζουμε ὄσους θεωροῦν ἀνεπιστημονικές τέτοιες ὑποθέσεις).

Ὡς Νεοέλληνες, γιά διάφορους λόγους, ἀπό ἀδήριτη ἢ μή ἀνάγκη (ἀπό συγκυρία, εἴτε γιάτί μᾶς τό ἐπέβαλαν, εἴτε γιάτί τό θέλαμε), προσδεθήκαμε στό δυτικό πρότυπο ἀνάπτυξης, ἐκσυγχρονισμοῦ καί παιδείας, τήν ἴδια ὥρα πού μέσα μας ὑποβόσκει τό πνευματικώτερο καί πιό ἐκφραστικό τῆς ἰδιοτυπίας μας πρότυπο, πού προσπαθήσαμε κάπως νά προσδιορίσουμε. Θά μπορέσουμε ἄραγε

προσεχῶς ν' ἀποδώσουμε «τά τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι...» ἢ θά μείνουμε στήν
πόλωση τῶν δύο καί δέν θ' ἀποφύγουμε τόν πνευματικό ἀλλοιθωρισμό;

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ